

Ірина ТЮРМЕНКО

НАУКОВА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА В СВІТЛІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Кирило-мефодіївська проблематика – одна з важливих складових частин славістики. Майже півтора століття тому Йосиф Добровський визнав її наріжним завданням слов'янознавства, привернувши увагу як до постатей Кирила і Мефодія, так і до їх життя та діяльності, а особливо – до значущості зробленої справи. З того часу жоден поважний учений-славіст не обминав кирило-мефодіївського питання своєю увагою. Пояснюється це не тільки заплутаністю багатьох аспектів проблеми, відсутністю достатніх археографічних джерел, що підтримує постійний інтерес до цієї теми, стимулює постійний пошук, політ думки до самих непередбачених гіпотез, а й сенкретичною притягальністю її для людського розуму, який намагається осягнути незкриті сторінки історичного минулого.

Не обійшов у своїй творчості кирило-мефодіївську тему й Іван Огієнко. В листі до о. Й.Скрутеня, редактора журналу “Записки чину св. Василя Великого”, від 12 березня 1937 р., І.Огієнко зазначав: “Ми українці ... в загальній славистиці місце майже не зайняли. Тішусь, що я своїми працями особливо Кос.(тянтин) і Меф.(одієм) змусив говорити й про нас”¹. Цією проблемою учений активно займався понад двадцять років, задумавши фундаментальне дослідження з 12 томів під загальною назвою “Історія церковно-слов'янської мови”. На жаль, із задуманого було видано лише половину.

Наукові розвідки Івана Огієнка з кирилівської палеографії вписали ім'я вченого в число ґрунтовних дослідників кирило-мефодіївської проблеми. Проте тривалий час його праці були “закритими” для науковців. В умовах, коли ім'я ученого було під забороною, а його книги вилучались із бібліотек, посилатись, а тим більше писати про І.Огієнка було не тільки “не модно”, а й небезпечно. Лише одна людина за радянських часів у період “відлиги” не побоялась згадати прізвище І.Огієнка в своєму дослідженні “1100 лет славянской азбуки”². Йдеться про акад. В.А.Істріна, який, без сумніву, знав праці І. Огієнка і цінував його як ученого, тому, на відміну від інших, не пошельмував його, а мав сміливість визнати авторитет ученого в дослідженні кирило-мефодіївської проблеми, зрозуміло, в досить стриманому тоні: “Наиболее вероятной следует считать гипотезу, выдвинутую впервые И.Срезневским, затем развитую В.Миллером, И.Огиенко, а в наше время – болгарским ученым Э.Георгиевым. Согласно этой гипотезе, книги, найденные в Херсонесе, были написаны на русском языке “протокирилловским” письмом”³. Не викликає сумніву, що ім'я Івана Огієнка автор намагався заховати у далекім ХІХ столітті, коли жили Срезневський та Міллер. З ві-

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.684, оп.1, спр.1600, арк.45.

² Див.: *Істрін В.А.* 1100 лет славянской азбуки. М., 1963.

³ Там само. С.105.

домих причин не можна було зазначати, що головні наукові розвідки з кирилівської палеографії І.Огієнко написав у 30-ті роки нашого століття, а в 60-ті, проживаючи в Канаді, ще був на вершині наукової та релігійної кар'єри. Небезпечно було і подавати в списку бібліографії назви наукових праць ученого, а тим більше розглядати концептуальні положення його наукових розвідок з кирилівської палеографії. Відомості про І.Огієнка якщо й подавалися, то досить обережно і уривчасто, але й вони свідчили про його авторитет та вагу у дослідженні цього питання. Окрім вже зазначеного дослідження В.Істрина, ім'я Івана Огієнка потрапило в покажчик імен та посторінковий посилання курсу "Русская палеография" Л.Черепніна, що вийшов у 1956 р. В цьому підручнику Л.Черепнін опосередковано відбивав внесок І.Огієнка в дослідження кирилівських пам'яток.

Дослідженню надзвичайно складної проблеми походження писемності у слов'ян Іван Огієнко присвятив такі ґрунтовні праці, як "Костянтин і Мефодій", "Пам'ятки старослов'янської мови X–XI вв.", "Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян", "Українська літературна мова XVI стол. і Крехівський Апостол 1560 р." та ін. Але слід зауважити, що й сьогодні ця проблема залишається досить заплутаною й до кінця не з'ясованою, тому дає підстави говорити лише про ймовірні гіпотези, серед яких поважне місце займає і концепція Івана Огієнка.

Досліджуючи внесок Івана Огієнка в проблему походження писемності у слов'ян, автор даної публікації ставить за мету не тільки проаналізувати доробок ученого, а й визначити місце, яке займає його наукова розвідка серед інших концепцій та сучасних досягнень у галузі славістики. Проблемами, пов'язаними з виникненням слов'янської абетки, мовознавці-славісти почали займатися ще з минулого століття, а ті гіпотези, що були висунуті тоді, час від часу в оновленій формі з'являються й сьогодні. Приводом для спалаху нових дискусій стають, як правило, виявлені уже тепер пам'ятки культури, джерельний матеріал чи раніше не відомі факти. Однак суттєвого доповнення до тих гіпотез не зроблено, що дає підстави стверджувати певну сталість концепцій. З огляду на це вагомим видається науковий доробок Івана Огієнка. Базуючись, як і інші, на вже відомій на його час джерельній основі, він намагався розірвати той "палеографічний консерватизм", який не давав змоги просувати вперед досліди в кирило-мефодіївському питанні. Огієнко був переконаний, що шлях до правди пролягав через гіпотези. Шукати треба там, писав він, де "ніхто не шукав".

Слід зазначити, що майже всі теорії визнають факт існування слов'янського письма до Кирила. Суттєві розходження спостерігаються у питанні про його джерело. Як відомо, старослов'янські мовні пам'ятки писалися трьома абетками: глаголицею, кирилицею та латиною. В центрі дискусій опинились питання про походження глаголиці та причини її занепаду, про джерело абетки, впорядкованої (чи створеної) Кирилом, та її подальшу долю, про ймовірність існування письма у південно-східних слов'ян ще в докирилівський період. Така гостра дискусія, що точиться досьогодні, зумовлена відсутністю як оригіналів перекладів самого Кирила та його учнів, так і східно-слов'янських глаголицьких пам'яток, на відміну від південних та західно-слов'янських.

Понад 200-літній пошук джерел глаголиці, на жаль, до сьогодні не дав конкретних результатів. Висловлені в наукових дискусіях версії можна розподілити на такі групи:

1) глаголиця має в основі старослов'янське рунне письмо. На думку Е.Георгієва, говорити про це нема підстав, бо достеменно нічого не відомо про слов'янські руни⁴;

2) глаголиця має східні джерела, тобто ті чи інші букви були запозичені з однієї зі східних мов. Зокрема, П.Й.Шафарик відзначав фінікійсько-єврейсько-сарматські, ефіопські, грецькі та латинські впливи; хорватський учений Ф.Рачки вбачав у глаголиці фінікійсько-грецькі графічні форми; М.Грунський виводив глаголицю від грецької, коптських, вірменських, латинських, єврейських букв. М.Привалова вважає джерелом глаголиці грузинську азбуку⁵. Як слушно зауважив Е.Георгієв, важко повірити в те, що творець глаголиці підбирав для своєї абетки окремі знаки в сарматському, пальмірському, арамейському, єврейському, ефіопському, грецькому та інших алфавітах. При дослідженні джерел глаголиці не можна переносити вже відомі схеми творення алфавітів грецького з фінікійського, латинського з грецького, готичного з латинського, староболгарської кирилиці з грецького. Перенесення на глаголицю підходу за аналогією, на думку Георгієва, не має підстав⁶. З цього приводу цікаву ідею висловив Іван Огієнко, який у світлі своєї еволюційної теорії знаходив у глаголиці впливи “руського” письма, знайденого Костянтином у 860–861 рр. у Херсонесі. Зокрема, він відстоював думку, що появу в глаголиці “літери [щ], як окремої букви, можна задовільно пояснити тільки з староруської мови”⁷;

3) походження глаголиці від грецької та латинської абетки. Ряд славістів дотримувались думки, що джерелом глаголиці було грецьке скорописне, або мінускульне, письмо. Панівною ця концепція була в XIX ст. а частково і в XX ст. І.Тейлор, зокрема, склав порівняльні глаголицькі та грецькі таблиці, у яких проілюстрував перехідні форми від грецького курсиву до глаголицьких графічних форм. Цю теорію пізніше розвинули В.Ягич та відомий німецький учений-славіст А.Лескін. Завдяки науковому авторитету цих учених концепція, що виводила глаголицю від грецького мінускульного письма, набула значного поширення.

Полемізуючи із прибічниками грецького походження глаголиці, Іван Огієнко зазначав, що сам студіював грецьке скорописне письмо різних віків, особливо VIII–IX ст., в пошуках джерел глаголиці. Але вони виявилися марними, бо “жодних глаголицьких ознак у грецькім письмі я не знайшов, і переконався, що їх там і не має”⁸. Сьогодні, на думку болгарської дослідниці С.Ніколової, коло прихильників мінускульного походження глаголиці дещо звузилося⁹. Необґрунтованість грецького джерела для глаголиці в наш час доводили В.Істрін, Е.Гранстрем, Е.Георгієв. В.Істрін вважав глаголицю штучно створеною системою¹⁰, на думку ж Георгієва, глаголиця – це справа творчості самого Костянтина, а утворена ним оригінальна абетка – один з проявів слов'янського прагнення захистити свою культуру від активного впливу культур інших народів. Грецький вплив, безумовно, був, зазначав Георгієв, але як данина традиції: однакова система побудови буквеного ряду, спільна назва окремих

⁴ Див.: *Георгієв Е.* Нашето Аз-Буки-Веди. Софія, 1981. С.47.

⁵ Див.: *Привалова М.* Об источниках глаголицы // Учен. зап. Ленинград. ун-та. № 267. Серия филологическая. 1960. Вып. 52. С.17–33.

⁶ Див.: *Георгієв Е.* Названа праця. С.49, 56.

⁷ *Огієнко І.* Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. Жовква, 1933. С.133.

⁸ Там само. С.123, 134.

⁹ Див.: *Ніколова С.* Съвременен състояние на Кирило-Методиевите проучвания в чужбина // Константин-Кирил Философ. Български и славянски първоучители. Сборник статии. Софія, 1983. С.364–365.

¹⁰ Див.: *Істрин В.* Названа праця. С.71.

букв та їх числова значимість¹¹. А втім, ще свого часу Іван Огієнко писав про те, що Костянтин впорядкував слов'янам глаголицю не за формою букв грецьких, а на грецькій основі, за грецьким звичаєм¹².

Не обминув Іван Огієнко і питання про джерела другої слов'янської абетки – кирилиці. Він, як і більшість учених, вважав, що основним джерелом кирилиці стало грецьке унціальне письмо. Незважаючи на грецькі корені кирилиці, учені, в тому числі Іван Огієнко, підкреслювали її оригінальність, глибоке розуміння фонетики слов'янської мови та графічну простоту. “Кирилиця, – зазначав І.Огієнко, – повстала в еволюційнім процесі пристосування грецького уставного письма до слов'янських умов, а на послідовне письмо упорядкували її в Болгарії за час царя Симеона болгарські письменники та учні Костянтина та Мефодія”¹³. Правда, щодо “віку” кирилиці думки учених дещо розійшлись. Зокрема, Ю.Карський вважав, що вона з'явилася не раніше IX ст.¹⁴. І.Огієнко, розвиваючи теорію І.Срезневського, відстоював думку про те, що джерелом кирилиці був грецький унціал “не IX-го віку, а ще VII-го віку, цебто, ... форма грецького унціалу VII-го віку більше подібна до форми найстарших наших кирилівських пам'яток, аніж грецький унціал IX-го віку. А це свідчить про те, що певне застосування грецького унціального письма на слов'янських землях почалося задовго до Костянтина”¹⁵.

При визначеності джерел кирилиці складнішою є проблема походження букв для передачі слов'янських звуків, яких не було в грецькій алфавіті. Йдеться про букви для йотованих голосних, для звуку [щ] тощо. Тут думки вчених розходяться. Одні вважають їх витвором самого Костянтина та його учнів, які прототипами брали знаки з інших алфавітів; другі виводять походження цих букв із видозмінення грецьких літур-

гічних графічних форм; треті – з глаголицьких; четверті – вбачають вплив єврейської графіки; п'яті – знаходять суміш єврейської і грецької лігатур. Як уже зазначалося, Іван Огієнко висунув гіпотезу про вплив єврейського та давньоруського письма при упорядкуванні глаголиці як давнішого письма, з якого пролягав шлях до кирилиці.

Не менш важливою і чи не найбільш дискусійною в слов'янознавстві є проблема існування письма у східних слов'ян у докирилівській період. Якщо з приводу письма у південних та західних слов'ян в учених майже немає сумнівів, то щодо письма слов'ян східних, через відсутність пам'яток, думки полярно розходяться. Одні учені кваліфікують теорії, що стосуються виникнення “руського” письма ще до Костянтина і Мефодія як не наукові¹⁶, бо слов'яни стали на шлях європейського культурного життя пізніше, ніж інші народи, а тому стверджувати наявність письма у слов'ян раніше кінця IX ст. нема підстав¹⁷. Інші вчені, навпаки, доводять, що письмова традиція східних слов'ян сягає доісторичних часів¹⁸, десь II–I тис. до нашої ери¹⁹, і обумовлена їх соціально-економічним розвитком²⁰. Проміжною між цими концепціями

можна

¹¹ Див.: *Георгиев Е.* Названа праця. С.40, 56.

¹² Див.: *Огієнко І.* Глаголиця не повстала з грецького мінускульного письма // *Наша культура.* 1937. № 3. С.149; *Його ж.* Повстання азбуки... С.128.

¹³ *Огієнко І.* Повстання азбуки... С.192.

¹⁴ Див.: *Карский Е.* Славянская кирилловская палеография. Ленинград, 1928. С.161–162.

¹⁵ *Огієнко І.* Повстання азбуки... С.176.

¹⁶ Див.: *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині. К., 1993. С.38.

¹⁷ *Лоукотка Ч.* Развитие письма. М., 1950. С.157.

¹⁸ *Черных П.* Происхождение русского литературного языка и письма. М., 1950. С.18.

¹⁹ Див.: *Львов А.* К вопросу о происхождении русского письма // *Русский язык в школе.* 1951. № 7.

²⁰ *Черепнин Л.* Русская палеография. М., 1956. С.76.

можна

назвати гіпотезу, згідно з якою слов'яни не пізніше першої половини I тисячоліття н.е. мали власне початкове письмо, про яке Чорноризець Храбр писав, як про черти та різи²¹. Під впливом християнства з VII–IX ст. почала формуватися протокирилиця, в якій грецький алфавіт пристосовувався до слов'янських потреб.

У працях Івана Огієнка досліджена концепція паралельного існування декількох видів письма у східних слов'ян. Перша частина його теорії базувалася на гіпотезі існування в докирилівський період місцевого, чи, як він часто писав, домашнього письма у східних слов'ян. “На мою думку, – зазначав учений, – слов'яне вживали якогось свого власного письма ще тоді, коли були неохрещені. Що то було за письмо, нічого певного про те не знаємо... Давніше слов'янське письмо Хоробрий (Чорноризець Храбр – І.Т.) зве тут невиразно “чертами і різами”, і ставиться до нього, як чернець, із незахованим презирством.

Думаю, що початкове письмо, про яке маємо так багато найрізніших свідочств, не було однакове в різних слов'янських народів. Кожна більша група слов'янських племен уживала свого власного способу писати. Цей спосіб писати, напевне, переходив різні ступені розвитку, але про нього ми певного нічого не знаємо, можемо тільки догадуватися, знаючи розвиток інших давніх алфавітів”²².

Другою частиною еволюційної теорії Івана Огієнка була концепція паралельного існування поряд із невпорядкованим “домашнім” слов'янським письмом письма грецького чи латинського. “Боротьба християнських алфавітів, – цебто грецького й латинського, – з давніми слов'янськими способами писання розпочалася дуже рано; це була боротьба виключно культурна: грецький і латинський алфавіти, як алфавіти великої культури, невпинно ширилися поміж слов'янськими народами разом із культурними впливами та християнством”, вважав учений²³.

Головним чинником поширення серед слов'ян грецького чи латинського письма, на думку Івана Огієнка, стало християнство, вплив якого розпочався значно раніше від офіційного хрещення того чи іншого слов'янського народу. Впливу християнства спочатку зазнали окремі особи чи групи осіб внаслідок культурних, торгівельних, військових чи іншого роду зв'язків. Тому процес формування системи писати грецькими чи латинськими буквами із несталою передачею слов'янських звуків тривав протягом віків. Активізувався він з офіційним введенням християнства. “Християнство, заступаючи стару віру слов'янську, випирало потроху й давніші слов'янські письмена, як письмена “поганські”, і заціплювало поволі письмена християнські, цебто грецькі та латинські... з того часу розпочався і вплив грецького (чи латинського) письма на ці письмена слов'янські, підо впливом чого ці письмена значно змінялися”²⁴. Таким чином, І.Огієнко відстоював думку про формування протокириличного письма у слов'ян, в тому числі у східних, задовго до культурної місії Кирила і Мефодія та дохристиянських часів взагалі.

Гіпотеза І.Огієнка про існування протокириличного письма у слов'ян базувалася на основі глибокого аналізу різнопланових джерел: моравсько-паннонського “Життя Кирила” та “Життя Мефодія” (кінець IX ст.), “Розповідь про письмена” болгарського письменника Чорноризця Храбра (кінець IX– початок X ст.), “Управління державою”

²¹ Див.: *Истрин В.* Названа праця. С.95.

²² *Огієнко І.* Повстання азбуки... С.33.

²³ Там само. С.33.

²⁴ Там само. С.32.

візантійського імператора та письменника Костянтина Порфирородного (X ст.); на свідченнях арабських учених Абул Гасана Масуді та Ібн-ель-Недіма (X ст.), німецького літописця, єпископа мерзебурзького Тітмара (кінець X– початок XI ст.), датського літописця Саксона Граматика (XII– початок XIII ст.). “Не говорю про письмо вироблене, але маю на увазі початкове письмо, “письмо без устроєнія”. Та йнакше й бути не могло, як свідчить нам історія, слов’яне в IX віці жили вже досить розвиненим культурним життям і на кожному кроці потребували письма”²⁵.

Одним із варіантів такого протокириличного східнослов’янського письма І.Огієнко вважав “руські” письмена, а саме Євангеліє та Псалтир, які, за свідченням Чорноризця Храбра, Костянтин знайшов у Херсонесі у 860–861 рр. По різних джерелах учений уважно перевірів ці відомості, а також ґрунтовно дослідив, про які саме “руські” письмена йдеться. Перші розвідки з цього питання, надруковані в “Юбілейних збірниках” на пошану Дмитра Багалія та Михайла Грушевського, викликали гостру критику з боку учених-славістів. Зокрема, професор Вайс, заперечуючи факт існування місцевого слов’янського письма, назвав Івана Огієнка “палеографічним романтиком”. У відповідь учений слушно зауважив, що розірвати замкнуте коло досліджень можна тільки “через гіпотези”, а не через додержання своєї теорії в таких питаннях, які є спірними та заплутаними.

Зупинимось детальніше на висновках І.Огієнка, зроблених на основі досліджень відомостей про “руські” письмена, поданих у моравсько-панонському “Житті Костянтина” (кінець IX ст.). Зокрема, учений глибоко проаналізував відомий факт, начебто перебуваючи в Херсонесі, Костянтин знайшов уже готові переклади богослужбових книг на “руську мову”. Переклади цього місця з “Життя Костянтина” І.Огієнко узгодив по 18 із 23 відомих на той час списках (зараз знаємо 43 списки “Життя Костянтина” XV– початку XVIII ст.)²⁶ і подав його у власній редакції: “Обрът же тоу Євангеліє и Псалтырь, роуськыми псьмены писано, и чловька, обрътъ, глаголюща тою бесъдою, и бесъдовавъ съ нимъ, и силу ръчи приимъ, своєї бесъдъ прикладая различная письмена гласная и съгласная, и, къ Богуо молитвоу творя, въскоръ нача и чести и съказати. И мьнози ся ємоу дивляхоу, Бога хваляще”²⁷.

Насамперед І.Огієнко заперечив упереджені твердження деяких учених про відсутність “руського культурного факту” і довів необґрунтованість готської концепції трактування слова “роуський”, а також ймовірну помилку автора при написанні цього слова замість іншого.

Підтримуючи слов’янську версію в трактуванні зазначеного слова, учений вважав, що на той час найбільш розвиненим у культурному значенні було східнослов’янське плем’я полян, або киян. Київ на той час визначився як головний культурний осередок східного слов’янства. “У Києві рано, а може й найраніше, з’явилося християнство, а тому найлегше припускати, що власне тут і повстали перші переклади...”²⁸. Бурхливий розцвіт християнства за Володимира ніяк не можна пояснити, не припустивши, що воно було вже значно розвинене не менше, ніж 150 років до нього²⁹. Слід зазначити, що учений не перший висунув теорію про полянський переклад богослужбових книг, які знайшов Костянтин. У 1885 р. це припускав О.Первольф. М.Грушевський у 1913 р. у першому томі “Історії України-Руси” поста-

²⁵ Огієнко І. Повстання азбуки... С.32.

²⁶ Див.: Сказания о начале славянской письменности. М., 1981. С.70.

²⁷ Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Вінніпег, 1970. Т.1. С.95.

²⁸ Там само. С.115.

²⁹ Огієнко І. Повстання азбуки... С.62.

вився до звістки про “руські” письмена досить скептично, але пізніше, при написанні “Історії української літератури” зазначав, що було б передчасним ставити хрест над цим повідомленням як науково безпідставним.

Одним із важливих місць “Життя Костянтина” Іван Огієнко вважав вираз “и силу ръчи приимъ”, котрий, на його думку, є ключем до звістки про руські письмена. Поряд із перекладами Ламанського, Франка, Возняка, Огієнко подав і свою версію. На його думку, вираз “силу ръчи приимъ” означає “навчитися акценту”, або “навчитися вимові”. “Сила ръчи” – це технічний граматичний термін і визначає наголос, *accentus* (ударение), в дальшій значенні вимова, через що це речення я перекладаю: “навчившись наголосу” або: “навчившись вимові”³⁰.

Порівнюючи культурний розвиток інших народів з тим, що відбувався на східно-слов’янських землях, Іван Огієнко висловив припущення, що слов’янська абетка існувала ще до Костянтина. “Життя з найдавнішого часу вимагало від слов’ян писати, – і вони мусіли мати ту чи іншу азбуку. Звичайно буває так, що нарід приймає азбуку культурно сильнішого сусіда, а це для слов’ян східних та південних була азбука грецька, а для слов’ян західних – латинська”³¹. Оскільки основою “руських” письмен була протокирилиця, джерелом якої стало грецьке письмо, Костянтин дуже швидко їх опанував, адже йому довелося навчатися не мові, а лише наголосу, вимові, які були відмінними від мови південно-болгарської чи солунської.

Поряд із своєю редакцією тексту про “руські” письмена та їх глибоким аналізом Іван Огієнко подав і власний оригінальний переклад цієї звістки з моравсько-паннонського “Життя Костянтина”, який яскраво характеризує концептуальні засади ученого щодо обґрунтування ним слов’янського походження “руських” богослужбових перекладів. “Костянтин знайшов тут (у Херсонесі) Євангелію та Псавтиря (так в Огієнка – І.Т.), написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією саме мовою, і розмовляв з ним; а навчившись (від нього) наголосу (київського чи вимови), прикладав (рівняв) до своєї (південно-слов’янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському). І многі дивувалися йому й хвалили Бога”³².

У контексті слов’янсько-полянської версії про “руські” письмена в Херсонесі Іван Огієнко вважав, що “у половині IX-го віку східні слов’яне (кияне) мали вже свою азбуку, як початок кирилиці”, а також “переклади Євангелії та Псавтиря ще до Костянтинових”³³. Таким чином, учений заперечив думку про неписьменність східних слов’ян та їх низький культурний рівень. Його сміливе припущення спочатку було піддане різкій критиці, але з часом відновлене і розвинуте в працях В.Істрина, Д.Ліхачова, С.Висоцького, Л.Жуковської та ін.³⁴

Палеографічні гіпотези Івана Огієнка підтверджуються сучасними археологічними знахідками українського ученого С.Висоцького у 1969 р. Досліджуючи графіті

³⁰ Огієнко І. Костянтин і Мефодій. С.109.

³¹ Там само. С.175.

³² Огієнко І. Костянтин і Мефодій. С.114; *Його ж.* Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол. У 2-х томах. Варшава, 1930. Т.1. С.74.

³³ Огієнко І. Повстання азбуки... С.120.

³⁴ *Истрин В.* Развитие письма. М., 1961. С.275–287; *Висоцкий С.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити IX–XVII вв.) К., 1976; *Його ж.* Киевские граффити IX–XVII вв. К., 1985; *Козуля О., Ульяновський В.* Джерела культури давньоруської держави // Радянська школа. 1987. № 12. С.57–62.

XI–XVII ст., він несподівано відкрив у апсиді Михайлівського вівтаря на південній стіні Софійського собору в Києві під олійним живописом XIX ст., який розчистили реставратори, незвичайну стародавню азбуку, яка складалася з 23 букв грецьких та 4 слов'янських. Це, за версією ученого, підтверджувало існування греко-слов'янського письма на Русі вже в IX–X ст.³⁵

У світлі викладеного важливим є такий висновок С.Висоцького: “Азбука з Софійського собору – важливе для характеристики стану давньоруської культури свідчення про існування на Русі писемності задовго до прийняття християнства. Докирилівське письмо, подібне до виявленої азбуки, було, мабуть, значно поширене у східних слов'ян. Тому, коли з прийняттям християнства виникла потреба в більш досконалому письмі, занесена раніш з Болгарії книжниками кирилиця змогла швидко поширитися. Для цього існували всі умови: подібність букв, необхідність збільшення відомої на Русі азбуки всього на кілька знаків, традиція вживання письма, побудованого на основі грецького устава. Все це вирішило справу. Кирилиця незабаром витіснила стару писемність. Існування докирилівського письма забезпечило швидке розповсюдження кирилиці, чим і можна пояснити, що вже в середині XI століття з'явилися на Русі такі видатні зразки писемності, як Остромирове Євангеліє та літературні шедеври, подібні до “Слова про закон і благодать” киянина Іларіона”³⁶. Висновки, зроблені С.Висоцьким на основі дослідження відкритої азбуки, збіглися з науковими гіпотезами І.Огієнка, який апріорі зумів передбачити ймовірний розвиток письма у східних слов'ян.

Вершиною культурної місії Костянтина Філософа стало створення абетки, але якої саме – кирилиці чи глаголиці – ще й до сьогодні залишається не з'ясованим. Незважаючи на те, що з приводу первісної слов'янської писемності накопичився величезний різноплановий матеріал, проте навіть при сучасному розвитку знань наука не може дати конкретну відповідь на це питання. Як уже зазначалося, головною причиною цього стану є повна відсутність документальних письмових джерел, написаних самим Костянтином чи Мефодієм. Не вдаючись до тонкощів цієї проблеми, лише окреслимо коло висунутих концепцій для того, щоб показати на цьому тлі і гіпотезу Івана Огієнка. Науковці в своїх версіях розділились на дві групи. Перша з них і, зауважимо, більша, приписує Костянтину авторство саме глаголиці. Цю думку свого часу висунули П.Й.Шафарик, І.Ягич, В.Щепкін. Варіант цієї концепції розробили такі учені, як В.Міллер, Е.Георгієв. Зокрема, на думку Е.Георгієва, кирилиця старша за глаголицю, а тому Костянтин використав її при створенні глаголиці, особливо ті букви, які передають особливості слов'янської мови³⁷.

Друга частина учених, навпаки, дотримується думки про те, що Костянтин створив саме кирилицю. Ця теорія набула розвитку у працях І.Срезневського, Ю.Карського, В.Істріна.

Ще одна версія, яка не має багато прихильників, висловлена болгарським ученим К.Мечевим. На основі аналізу “Похвального Слова Кирилу і Мефодію”, авторство якого приписують одному з учнів св. Мефодія – єпископу Клименту Охридському, Мечев висловив думку, що і глаголиця і кирилиця створені двома солунськими братами. Для слов'ян болгарських та балканських призначалась кирилиця, а для морав-

³⁵ *Висоцький С.* Средневековые надписи Софии Киевской... С.117.

³⁶ *Висоцький С.* Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській // Вісник Академії Наук УРСР. 1970. № 6. С.83.

³⁷ *Георгієв Е.* Названа праця. С.80–81, 87.

ських та паннонських – глаголиця, яка у 863 р. була туди занесена братами³⁸. Опосередковано ця теорія була відкинута І.Огієнком, який заперечував належність “Похвального Слова...” св. Клименту. Він вважав, що “Похвальне Слово...” виникло пізніше. Автор, що писав “Похвальне Слово...”, не знав подробиць з життя солунських братів, він використав тільки “Життя Костянтина” і “Життя Мефодія” як джерело, тому і допустив багато плутанини і неточностей у подробицях та роках життя солунських місіонерів³⁹. З огляду на це, “Похвальне Слово...” не можна вважати достовірним джерелом, зазначав І.Огієнко.

У контексті концепції, що приписує Костянтину авторство глаголиці, робив свої наукові розвідки й Іван Огієнко. В питанні про те, яка ж з двох слов'янських азбук – глаголиця чи кирилиця – має давніше походження, Іван Огієнко віддавав перевагу глаголиці, яка існувала й розвивалась згідно з культурними та економічними потребами слов'янства. Тому розглядаючи проблему новаторства праці Костянтина, І.Огієнко дійшов висновку, що той не стільки створив нову абетку, скільки упорядкував, а точніше – реформував уже існуюче письмо. “Так, – писав Іван Огієнко, – Костянтин був автором глаголиці, але це авторство треба розуміти в світлі тієї еволюційної теорії, яку я тут проводжу. Костянтин знайшов уже в слов'ян письмо, тільки письмо це було неупорядковане та нестале, – йому й належить висока честь остаточного впорядкування письма для слов'ян... У цій своїй праці, думаю, Костянтин, як грек, найбільш базувався на грецькій письмі, але головним джерелом для нього було слов'янське письмо, як дохристиянське, так і перероблене грецьке, – звідси він напевне брав і деякі мотиви для глаголицького стилю”⁴⁰.

Таким чином, не применшуючи значення Костянтина для слов'ян, Іван Огієнко підкреслював, що той лише впорядкував слов'янську абетку, тобто привів в одну систему механізм передачі чисто слов'янських звуків. “Так само віками склалися всі алфавіти, зазначав учений, ніде в світі не було прикладу, щоби одна особа склала й зацепила народів відразу цілу, до того невідому азбуку, – одна особа може тут лише реформувати або надати азбуці остаточного ладу. Великі події споквола підготовляються віками та багатьма поколіннями; так було й з слов'янською азбукою, а йнакше й бути не могло”⁴¹.

Кирилиця, на думку ученого, була упорядкована пізніше, у IX ст., за царя Симеона. Чому Симеон облишив уже існуючу глаголицю і почав впорядковувати кирилицю, І.Огієнко пояснював такими факторами:

- 1) Симеон, який з 9 років виховувався на зразках візантійської культури, відкинув уже впорядковану Костянтином глаголицю тому, що її поблагословив Рим;
- 2) тримовна наука знала тільки три богослужбові мови: єврейську, грецьку та латинську, тому глаголиця Костянтина могла бути вороже сприйнята духовенством;
- 3) Кирилова глаголиця сильно втрачала графічно порівняно з гарним і простішим у вжитку грецьким уставним письмом.

У Болгарії, писав І.Огієнко, зійшлися дві слов'янські абетки і звідти почали розходитися по всіх слов'янських землях. Причому поширення їх серед слов'ян було

³⁸ Див.: Мечев К. Климент Охридски и Общото похвално слово за Кирил и Методий // Константин-Кирил Философ... С.331.

³⁹ Див.: Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Т.2. С.286–288.

⁴⁰ Огієнко І. Повстання азбуки... С.147.

⁴¹ Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Т.1. С.176.

пов'язане з відповідним візантійським чи римським впливом. Зокрема, на західних землях утверджувалася глаголиця, а на східних – кирилиця. Про це свідчать і літературні пам'ятки X–XI ст.

Існування двох абеток визначило не тільки напрями розвитку двох видів письма, специфіку їх використання, а й боротьбу між ними за виживання, яка врешті-решт завершилась перемогою кирилиці. На думку більшості учених, у час співіснування двох абеток глаголиця вживалась лише для богослужбових перекладів, а кирилиця стала абеткою літературною, науковою, урядовою; паралельний розвиток двох абеток відбувався і на східнослов'янських землях. Прояви такого співіснування відзначав й Іван Огієнко, глибоко проаналізувавши 15 рукописних книжок XI–XVI ст., писаних кирилицею. Зокрема, учений встановив, що глаголиця використовувалась як таємне письмо чи криптографія. Так, П.Беринда, відомий в Україні видавець XVI ст., підписувався глаголицею⁴².

Необхідно зазначити, що справа, якій присвятили себе Кирило і Мефодій, оцінюється не тільки її культурною значимістю в житті слов'ян. За історичними наслідками та географічним діапазоном їх ідея була універсальною. З'явившись за 7 століть до Мартіна Лютера та 8 століть до Яна Амоса Коменського, вона відчутно впливала на суспільний розвиток не тільки слов'янських, а й сусідніх з ними народів. Велич їх праці полягала не стільки в створенні абетки для слов'ян, скільки в тій ідеї, яку вони проповідували.

В час, коли у слов'ян відбувався процес творення власних держав, Кирило і Мефодій проповідували ідею всеслов'янської культурно-духовної єдності, реалізація якої повинна була поставити слов'ян в один ряд із греко-візантійським та римо-германським світом. Свої наміри вони намагалися реалізувати через навчання та просвіту рідною мовою, через створення власної культури, ведення Богослужіння слов'янською мовою та здійснення перекладів Святого письма “на живу народну мову”. На думку Івана Огієнка, сприятливий ґрунт для цього міг виникнути тільки у Візантії, “яка виплекала Кирило-Методієвську ідею... заснувала окремі Православні Церкви, і давала їм широку церковну автономію, а то й волю чи автокефальність. Найголовніше – давала їм рідну для церковного вжитку мову, щоб швидше й глибше християнізувався народ”⁴³. Підсумовуючи сказане, необхідно підкреслити, що кирило-мефодіївська ідея самостійного національного життя, ідея вільного розвитку та функціонування рідної мови, культури заповонила душу, серце і розум Івана Огієнка, стала науковим і життєвим кредо ученого, який після кирило-мефодіївських братчиків (XIX ст.) був найяскравішим її носієм і який за її утвердження поклав усе своє життя.

⁴² Огієнко І. Повстання азбуки... С.138.

⁴³ Лларіон Митрополит. Україна й Візантія. Вінніпег, 1954. С.69.